

Piotr M. Lechowski¹

Jasło

piotrlechowski366@gmail.com

Etos sarmacki a etos rycerski. Ewolucja – kontynuacje – przemiany. Zarys problematyki

The Sarmatian Ethos and the Chivalric Ethos. Evolution – Continuations – Transformations.
Outline of the Issue

SUMMARY

The article constitutes a sketch at the intersection of historiography and literary history, dedicated to the study of the Sarmatian ethos, with particular attention to its development in the seventeenth century. The issue is approached from a comparative perspective, considering the knightly ethos of earlier periods, highlighting both elements of continuity and change. The text serves as an outline of the topic, indicating directions for further research on the knightly ethos in a strict sense, as well as its Sarmatian form or, more broadly, its seventeenth-century and early modern Polish manifestations. The analysis identifies potential and stimulating areas for new research, centered on the concept of the “besieged bulwark syndrome” and its implications.

Keywords: ethos, knights, sarmatism, bulwark, syndrome, szlachta, Polish-Lithuanian Commonwealth.

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi szkic z pogranicza historiografii i historii literatury, poświęcony problematyce etosu sarmackiego, ze szczególnym uwzględnieniem jego formy rozwiniętej w XVII w. Podjęto próbę ujęcia zagadnienia w perspektywie porównawczej wobec etosu rycerskiego wcześniejszych epok, uwypuklając zarówno elementy kontynuowane, jak i przemiany. Tekst ma charakter zarysu problematyki, wskazującego kierunki dalszych badań nad etosem rycerskim tak sensu stricto, jak

¹ ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9682-0873>.

i nad jego formą sarmacką czy szerzej – XVII-wieczną i staropolską. Analiza wskazuje potencjalne, inspirujące obszary nowych pól badawczych nad omówionym zjawiskiem, których główną oś stanowi zaprezentowana koncepcja „syndromu obłązonego przedmurza” i jej implikacje.

Słowa kluczowe: etos, rycerze, sarmatyzm, przedmurze, syndrom, szlachta, Rzeczpospolita Obojga Narodów.

Wprowadzenie. Etymologia i konceptualizacja pojęć „etos” oraz „etos rycerski”

Polskie słowo „etos”² pochodzi, podobnie jak wiele innych zapożyczeń sztucznych, z greki. Tamtejsze wyrażenie „ēthos” miało oznaczać: „charakter i usposobienie; charakter moralny; zwyczaj, nawyk; przyzwyczajone miejsce”³.

W polszczyźnie, według *Słownika Doroszewskiego*, etos to: „całokształt społecznie uznawanych w danej społeczności norm regulujących zachowanie jej członków”⁴. Widać zatem pewną rozbieżność między pierwotnym, greckim rozumieniem a polską definicją etosu. W języku polskim większy nacisk kładzie się na normy i wzory postępowania, przez co etos staje się pojęciem mniej uniwersalnym i elastycznym, a bardziej precyzyjnym.

Przywołaną powyżej definicję słownikową zdaje się potwierdzać literatura naukowa podejmująca tematykę etosu rycerskiego⁵. Maria Osowska w swojej monografii pt. *Ethos rycerski i jego odmiany* definiuje pojęcie etosu jako: „styl życia jakiejś społeczności, ogólna – jak proponują niektórzy – orienta-

² Niektórzy autorzy konsekwentnie stosują zapis „ethos” zamiast powszechnie przyjętego w polszczyźnie „etos”, co motywuja prawidłową transkrypcją greckiej litery „θ” na polskie „th” (patrz np.: M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986). Z powodu utrwalenia się w polskiej literaturze pisowni „etos” w niniejszym artykule został konsekwentnie użyty rzeczony zapis. Na marginesie warto dodać, że w wielu europejskich językach „etos” pisany jest przez „th”. Por. np.: fr. *ethos*, wł. *ethos*, niem. *Ethos*.

³ Przekład własny za: „habitual character and disposition; moral character; habit, custom; an accustomed place”. Patrz: *Ethos*, [w:] *Online Etymology Dictionary*, https://etymonline.com/word/ethos#etymonline_v_11658 (dostęp: 7.09.2025 r.).

⁴ Dla porównania Słownik Języka Polskiego PWN podaje następującą definicję etosu: „ogół wartości, norm i wzorów postępowania przyjętych przez daną grupę ludzi”. Patrz: *Etos*, [w:] *Słownik Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/etos.html> (dostęp: 7.09.2025 r.).

⁵ O etosie rycerskim powstał szereg monografii i artykułów naukowych. Do najważniejszych należy zaliczyć: M. Ossowska, op. cit.; *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*, red. A. Ryłko-Kurpiewska, M. Sacha, Gdańsk 2010; Z. Najder, *Etos rycerski*, Warszawa 2016; *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje. Tom I: W kręgu średniowiecza*, red. T. Banaś-Kurniak, B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2017; *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje. Tom II: Ethos sarmacki i jego tradycje*, red. T. Banaś-Kurniak, B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2017; U. Świdarska-Włodarczyk, *Ethos rycerski w Polsce. Od średniowiecznego archetypu do współczesnej ikony popkultury*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL”, t. 38, nr 2, 2025, s. 270-293.

cja jakiejś kultury, przyjęta przez nią hierarchia wartości bądź formułowana *explicite*, bądź dająca się wyczytać z ludzkich zachowań”⁶. Etos, podążając za etymologią pojęcia, ustaleniami *Słownika Doroszewskiego* i literaturą oznacza zatem zbiór wartości, norm i wzorców postępowania rozpowszechnionych i przyjętych za właściwe przez tę grupę społeczną, która ku niej orientuje wzorzec swoich zachowań.

Zdefiniowawszy pojęcie etosu, należy przyjrzeć się grupie, której etos poddawany jest analizie, a mianowicie rycerstwu. Słowo „rycerz” ma zdecydowanie młodszą i mniej skomplikowaną etymologię niż etos, pochodzi bowiem od niemieckiego „reiter” oznaczającego jeźdźca, przekształconego później w „ritter” – rycerza⁷. Urszula Świdarska-Włodarczyk pisze, że „rycerstwo i jego spadkobierca, czyli szlachta, to elita wyróżniająca się uprzywilejowaniem majątkowym, zawodowym, prawnym i politycznym. To także awangarda kulturowa, która wykształciła właściwe sobie normy obyczajowe i system aksjologiczny”⁸.

Stan rycerski istniał tak właściwie od czasów wczesnośredniowiecznych, kiedy wokół władcy tworzyły się koła i drużyny wojów, aż po czasy rewolucji przemysłowej niosącej ze sobą nową strukturę społeczną. Ten ogromny, ponadtysiącletni przedział dziejowy sam w sobie wymuszał ciągłą ewolucję warstwy rycerskiej, a co za tym idzie, również etosu przez nią wytwarzanego i kultywowanego. Zawsze widoczne były również różnice o charakterze regionalnym, wynikające ze zróżnicowania kultury europejskiej w jej różnych obszarach geopolitycznych i fazach istnienia.

Niniejszy artykuł nie rości sobie prawa do wyczerpania tematyki etosu rycerskiego doby sarmatyzmu⁹. Należy go raczej postrzegać jako szkic z pogranicza historiografii i historii literatury, którego celem jest zarys problema-

⁶ M. Ossowska, op. cit., s. 5.

⁷ Warto jednak pamiętać, iż słowo to do języka staroniemieckiego przeniknęło ze starofrancuskiego, biorącego swój początek jeszcze w wulgarnej łacinie, w której oznaczało ono przydrożnych zbójów. Patrz: Rutter, [w:] *Online Etymology Dictionary*, https://etymonline.com/word/rutter#etymonline_v_55239 (dostęp: 7.09.2025 r.).

⁸ U. Świdarska-Włodarczyk, op. cit., s. 271.

⁹ Należy zaznaczyć, że pojęcie sarmatyzmu jako konstruktu powstało dopiero w epoce oświecenia. Na temat kultury sarmackiej napisano wiele, za fundamentalne prace trzeba przyjąć: J. Tazbir, *Sarmatyzm a barok*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, nr 4, 1966, s. 815-830; S. Cynarski, *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1969, s. 220-243; J. Maciejewski, *Sarmatyzm jako formacja kulturowa. Geneza i główne cechy wyodrębniające*, „Teksty”, t. 16, nr 4, 1974, s. 13-42; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1983; S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Warszawa 1996; B. Stuchlik-Surowiak, *Sarmatyzm – dzieje jednego pojęcia*, „Perspektywy Kultury”, t. 4, nr 1, 2012, s. 21-38; J. Niedźwiedz, *Sarmatyzm, czyli tradycja wynaleziona*, „Teksty Drugie”, t. 151, nr 1, 2015, s. 46-62.

tyki etosu rycerskiego doby polskiego baroku, a konkretniej takiej jego formy, jaka rozwinęła się i zaistniała w XVII stuleciu. Problem badawczy ujęto w perspektywie porównawczej wobec etosu rycerskiego poprzednich epok, aby wydatnić widoczne kontynuacje oraz elementy zmienne.

Zadaniem tekstu jest także – a tak właściwie przede wszystkim – stanowienie przyczynku do dalszych badań nad zagadnieniem etosu rycerskiego jako takiego, jak również nad jego formą barokową, sarmacką czy, szerzej, XVII-wieczną czy staropolską. Przedstawiono również perspektywy nowych pól badawczych, które zdają się być ciekawymi i inspirującymi obszarami potencjalnych studiów.

Przy wszelkich próbach ogólnej charakterystyki głównych cech omawianego etosu trzeba brać pod uwagę rozwój stanu rycerskiego na przestrzeni wieków i towarzyszące owemu procesowi zmiany. Zagadnienie to bardziej szczegółowo zostało przedstawione poniżej.

Antyczne źródła

W powszechnej świadomości oraz w jednym z ujęć występujących w literaturze przedmiotu za kolebkę etosu rycerskiego uznaje się obszar starożytnej Hellady, w którym, zdaniem niektórych badaczy, doszło do wykształcenia się pierwszych rozpoznawalnych wzorców kulturowych *sensu largo*¹⁰. To właśnie w realiach cywilizacji greckiej miały powstać dwa epokowe dzieła epickie, oba autorstwa Homera, które zaważyły na późniejszym kształtowaniu się obrazu etosu rycerskiego. Mowa oczywiście o eposach homerowych – *Iliadzie*¹¹ i *Odysei*¹².

W obu utworach greckiego aoidy widoczne są pewne ponadczasowe cechy etosu rycerskiego, które można uznać za archetypiczne¹³. Do nich zaliczyć należy, jak wskazuje M. Ossowska, przede wszystkim następujące przyimoty: możne pochodzenie (rozległe wywody ludzko-boskiego rodowodu poszczególnych bohaterów) oraz wynikające z niego szlachetność i urodę,

¹⁰ M. Ossowska, op. cit., s. 22. Z przytoczonym poglądem badaczka polemizuje, wziawszy pod uwagę jego archaiczność i nieuwzględnienie współczesnego rozumienia pojęcia „kultura”.

¹¹ Patrz: Homer, *Iliada*, tłum. F.K. Dmochowski, Kraków 1974.

¹² Patrz: Idem, *Odyseja*, tłum. L. Siemieński, Gdańsk 2000.

¹³ W antycznej Helladzie powstawały również utwory czczące etos różniący się od homerowskiego, choć w niektórych aspektach do niego podobny. Uznać go można jednak za bardziej ziemiański niż rycerski, m.in. z powodu gloryfikacji sielankowego życia na wsi. Por. np.: Hezjod, *Prace i dnie*, tłum. W. Steffen, Wrocław 1952.

wrażliwość na piękno, siłę i sprawność fizyczną (przede wszystkim w odniesieniu do mężczyzn), nieparanie się zajęciami niegodnymi (np. działalnością kupiecką), piękną mowę, ogładę towarzyską (obejmującą wymianę honorów), troskę o nieośmieszenie się (zachowanie prestiżu i uniknięcie kompromitacji, w tym gotowość do pojedynku), odwagę, pragnienie sławy, szczodrość, gościnność i, jako wartość nadrzędna, dbanie o swą cześć¹⁴.

Model demokratycznego ustroju, charakterystyczny dla przeważającej części miast starożytnej Grecji okresu klasycznego (na czele z Atenami), wykształcił wśród obywateli i warstw arystokratycznych postawę, w gruncie rzeczy demokratyczną, opartą na poczuciu odpowiedzialności zbiorowej i współkonstituowania integralnej części większego organizmu politycznego – *polis*.

Antyczny etos rycerski fundowały zatem dwa kluczowe czynniki. Pierwszym z nich była tradycja wykształcona przez Homera i jego dzieła, drugim zaś obywatelski i demokratyczny system wartości Greków.

Średniowieczne filary

W imaginariu zbiorowym zakorzenił się paradygmatyczny wizerunek rycerza jako średniowiecznego wojownika, będącego niejako „kwiatem ówczesnego społeczeństwa”. Z tym symbolicznym konstruktem, którego trwałość wydaje się niepodważalna, trudno polemizować, bowiem, jak pisze Roman Michałowski: „Owego wojownika otaczano specjalnym nimbem”¹⁵.

Wiekі średnie były okresem szczególnym dla dziejów rycerstwa – to właśnie wtedy został ustalony kanon zasad etosu rycerskiego, któremu przedstawiciele tego stanu, z pewnymi modyfikacjami adaptacyjnymi, mieli hołdować przez kolejne stulecia. Oczywiście ów kanon znalazł swoje odzwierciedlenie i utrwalenie w literaturze, początkowo zachodnioeuropejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji francuskiej, a następnie, poprzez transfer kulturowy za pośrednictwem Czech i Niemiec, trafiający z pewnym opóźnieniem na tereny monarchii piastowskiej, również na gruncie polskim. Doszło zatem do jego ogólnoeuropejskiej kodyfikacji i legitymizacji¹⁶. Za główne źródło etosu rycerskiego należy uznać średniowieczny kodeks ry-

¹⁴ M. Ossowska, op. cit., s. 23-26.

¹⁵ R. Michałowski, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2012, s. 234.

¹⁶ Więcej o środkowoeuropejskiej recepcji zachodniego etosu rycerskiego patrz: *Etos rycerski w Europie środkowej i wschodniej X-XV w.*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997.

cerski, który, co warto podkreślić, czerpał jeszcze z tradycji antycznej. Wśród zachodnioeuropejskich reprezentacji literackich etosu rycerskiego da się wyróżnić dwie wyraźne tendencje. Dyskursy te, na potrzeby niniejszego wywodu, roboczo można określić mianem: religijnego (*sacrum*) oraz świeckiego (*profanum*)¹⁷.

Pierwszy z wyróżnionych modeli, bardziej reprezentatywny, konstruuje figurę rycerza chrześcijaństwa, który z orężem w dłoni realizuje misję obrony „świętej wiary” w postaci ekspedycji krzyżowych zarówno w Europie w ramach rekonkwisty, jak i w Ziemi Świętej podczas krucjat. Za emblematycznego reprezentanta wzorca „wojownika chrześcijaństwa” na obszarze Starego Kontynentu pozostaje, poczynawszy od XI w., Roland, protagonista anonimowej starofrancuskiej *Pieśni o Rolandzie*¹⁸. O doniosłym znaczeniu tej *chanson de geste* dla rozwoju etosu rycerskiego świadczy fakt, iż przedstawiono w niej triadę bohaterów, których postawa odpowiada kolejno modelowym wzorcom: rycerza (Roland), władcy (Karol Wielki) i damy rycerskiego serca (Oda). Ponadto, przytoczony utwór pełnił w znacznej mierze funkcję mitu założycielskiego francuskiego rycerstwa, legitymizując tym samym przyjęcie przez ten stan określonego zespołu wartości.

Drugą z wymienionych reprezentacji stanowi wizerunek rycerza jako wojownika oddanego służbie wobec seniora, walczącego za swojego pana. W tym nurcie można sytuować początki polskiej poezji rycerskiej. Jak pisze Teresa Michałowska o *Bogurodzicy*¹⁹: „Odegrała niezwykle rolę w kulturze polskiego średniowiecza”²⁰. Pieśń, inspirowana zachodnimi tekstami poetyckimi, na trwałe weszła do kanonu polskich utworów religijno-patriotycznych, zyskując status swoistego hymnu rycerskiego, o czym świadczy jej wykonywanie przez rycerstwo przed bitwami pod Grunwaldem czy Warną.

Istniał jeszcze, kojarzony głównie z Prowansją i, szerzej, południem Francji, z której pochodził, rozwinięty przede wszystkim w zachodniej i południowo-zachodniej części Europy, archetyp „trubadurski”, ukazujący rycerza kochającego swą jedyną wybraną – damę serca (*dame de cœur*) wyidealizowaną miłością – czystą i niezawinioną – uznać go można jednak za marginalny w porównaniu do dwóch przedstawionych powyżej, w szczególności

¹⁷ W ramach danego dychotomicznego podziału oczywista pozostaje kwestia jego orientacyjnego, nie oddającego w pełni złożoności materii, charakteru, wynikającego ze wzajemnego oddziaływania na siebie i przenikania się nawzajem obu wyróżnionych nurtów.

¹⁸ Patrz: *Pieśń o Rolandzie*, tłum. T. Boy-Żeleński, Wrocław 1991.

¹⁹ Patrz: *Bogurodzica*, Wrocław 1962.

²⁰ T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1997, s. 292.

pierwszego spośród nich, zwłaszcza na polskim gruncie²¹. Tak samo sprawa się miała z archetypem błędnego rycerza²².

Jak podsumowuje R. Michałowski, etos rycerski epoki średniowiecza miał dwa źródła: Kościół katolicki i tradycję świecką (dworską), a za jego główne cechy można uznać: „odwagę, wyczyn wojenny, honor, wierność seniorowi”²³. U. Świdarska-Włodarczyk dodaje za to, że rycerz wieków średnich „musiał sprostać czterem typom uwarunkowań: genealogicznym, osobowościowym, profesjonalnym i społecznym”²⁴.

Renesansowy wariant

Momentem przełomowym dla funkcjonowania stanu rycerskiego jako struktury społecznej stało się nadejście nowej epoki w dziejach Europy – nowożytności²⁵. Wśród rozmaitych cezur mających zwiastować nadejście nowej epoki dla rycerstwa wydaje się mieć największe znaczenie ta wyznaczająca początek wojen włoskich – rok 1494. Konflikt ten, wpisujący się szerzej w rywalizację systemową Habsburgów z Francją, zachwiał dotychczasowym modelem służby wojskowej opartej na formacji rycerskiej. Po raz pierwszy zasadniczą rolę w zmaganiach militarnych odegrali nie rycerze, a najemnicy, głównie pochodzący i rekrutujący się z krajów germańskich bitni piechurzy, którzy lepiej sprawdzali się w nowym, coraz bardziej promującym broń palną i piechotę systemie walki oraz prowadzenia działań wojennych. Ten model służby wojskowej utrzymał się *nota bene* aż do XIX w.

Konsekwencją sytuacji, spowodowanej opisanymi powyżej czynnikami, była postępująca profesjonalizacja i specjalizacja profesji żołnierza, która wymusiła na rycerstwie konieczność redefinicji głównego pola zainteresowań i aktywności. W przeważającej mierze, zwłaszcza w środkowo-wschodniej części kontynentu, proces ten skutkował koncentracją rycerstwa na gospodarowaniu we wcześniej zdobytych dobrach ziemskich, co w dalszej perspekty-

²¹ U. Świdarska-Włodarczyk, op. cit., s. 272.

²² Tragikomicznym wyjątkiem od tej reguły był Bolesław II Rogatka, zapamiętany, co znamienne, jako cudak i rozrzutnik. Elementy obu wspomnianych etosów występowały jednak w formie kodów kulturowych obecnych na monarszym dworze.

²³ R. Michałowski, op. cit., s. 235.

²⁴ U. Świdarska-Włodarczyk, op. cit., s. 272.

²⁵ W pracy przyjęto klasyczny dla polskiej historiografii schemat periodyzacji dziejów cywilizacji zachodniej (europejskiej), w którym nowożytność oznacza epokę następującą po średniowieczu, a przed XIX w. (rozumianym jako okres).

wie prowadziło do stopniowej transformacji stanu rycerskiego w szlachtę²⁶. Warstwa ta, mimo przebytej zmiany strukturalnej, w określonych sytuacjach ciągle zwykła autodefiniować się w sposób tradycyjny, mianem rycerstwa.

Nakreślony powyżej proces przebiegał odmiennie w obrębie zachodniej i środkowo-wschodniej części kontynentu. O ile na Zachodzie szybko dało się zaobserwować symptomy początków gospodarki kapitalistycznej i rolnictwa intensywnego, o tyle im dalej na wschód, tym bardziej widoczne stawało się wykształcenie i dominacja modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Zaistniały podział, w swej naturze nie tylko gospodarczy, a wręcz geopolityczny, utrwalony w historiografii pod mianem „dualizmu gospodarczego” lub „dualizmu na Łabie”²⁷, przełożył się na zasadnicze zróżnicowanie trajektorii rozwoju etosu rycerskiego w obu częściach kontynentu europejskiego²⁸.

W państwie polsko-litewskim działalność szlachty koncentrowała się na dwóch zasadniczych płaszczyznach: politycznej oraz folwarcznej, które znalazły swoje odzwierciedlenie w ówczesnej literaturze. Do pierwszej kategorii zaliczyć należy dorobek twórczy Jana Kochanowskiego z okresu dworskiego, jak również jego utwory o zabarwieniu politycznym, w tym *Odprawę posłów greckich*²⁹. Bodaj najlepszym przykładem drugiego nurtu jest twórczość Mikołaja Reja, którego *Żywot człowieka poczciwego*³⁰ stanowi wręcz manifest ideologii wiejskiego, sielankowego życia. Również w tzw. „okresie czarnole skim” J. Kochanowski wprost emanuje radością z życia na wsi.

Mimo to swoisty trybun szlachecki, Stanisław Orzechowski, w jednym ze swoich utworów wychwalał armię króla, którą postrzegał jako największą na świecie, bowiem przynależał do niej każdy szlachcic³¹. Przedstawiciele tego stanu nie byli zatem radykalnymi „bojownikami pacyfizmu”, wizja pokojowego koegzystowania wydawała się nie przesłaniać konieczności obrony, gdy pokój i bezpieczeństwo były zagrożone. Jednocześnie nie można zapominać, że była to obrona wymierzona, świadomie bądź nie, w ochronę

²⁶ Choć słowo „szlachcic” występuje już w XV-wiecznej polszczyźnie, w historiografii przyjęło się go używać zazwyczaj dopiero w kontekście nowożytnym.

²⁷ Choć przez część badaczy konstrukt dualizmu gospodarczego został bądź częściowo, bądź całkowicie odrzucony ze względu na swoją nieprecyzyjność, jego użycie w kontekście sytuacji geopolitycznej wydaje się być wciąż zasadne.

²⁸ Na Zachodzie w czasach nowożytnych klasyczny, średniowieczny ideał rycerza ciągle pozostawał nieco bardziej żywy niż po drugiej stronie Łaby.

²⁹ J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1980, s. 303. Patrz: J. Kochanowski, *Odprawa posłów greckich*, Wrocław 2019.

³⁰ Patrz: M. Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, Wrocław 1956.

³¹ Patrz: J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmunto wskie*, Warszawa 1966, s. 51.

własnych przywilejów stanowych, na tle europejskim *nota bene* całkiem sporych.

Tematykę nieparania się zajęciami niegodnymi szlachcica podejmował Jan z Czarnolasu, który w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce*³², zdaniem Romana Krzywego „przeciwwstawił szczęśliwe życie wiejskie kondycji dworaka, żeglarsza dla zysku narażającego życie na morzu, prawnika za pieniądze naginającego prawdę oraz żołnierza służącego za żołd”³³. Wymienione profesje badacz uzupełnia o inne upodobania i zajęcia, przede wszystkim: lichwę, podróże³⁴, pracę umysłową oraz marnotrawienie majątku na zbytki³⁵.

W epoce renesansu da się zaobserwować proces wykształcenia się cech etosu szlacheckiego, mającego w swej zasadniczej postaci towarzyszyć szlachcie aż do czasów pełnego rozwoju oświecenia, datowanego na koniec XVIII w. Kluczowy wpływ na ich ukształtowanie wywarło wytworzenie się wśród przedstawicieli stanu szlacheckiego świadomości obywatelskiej, w dużej mierze inspirowanej tradycją starożytną. Jej manifestacje widoczne są w początkach rodzimej literatury w języku polskim (M. Rej) czy w nawiązaniach do rzymskiego archetypu postaci Cyncynata (Cincinnatusa) w kontekście obywatelskiej gotowości do obrony ojczyzny³⁶. Wykształcenie się etosu szlacheckiego nie przekreślało dziedzictwa etosu rycerskiego, czego miała dowieść ich wspólna ewolucja oraz swoista „fuzja” w epoce baroku.

Podwaliny sarmatyzmu

Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVI i XVII stuleciu odnotowała zarówno rozrost terytorialny, jak i utratę sporej części ziem uprzednio zdobytych lub kontrolowanych. Proces ten wynikał z dynamicznie zmieniającej się sytuacji geopolitycznej, w szczególności z powodu toczonych licznych konfliktów zbrojnych. Wymowny jest fakt, że według obliczeń państwo polsko-litewskie miało w XVII w. stosunkowo najmniej lat pokoju w całej Europie – zaledwie 32³⁷.

³² J. Kochanowski, *Pieśń świętojańska o Sobótce*, Gdańsk 2000.

³³ R. Krzywy, *Sielskie bytowanie szlachty a stanowe powinności rycerskie w świetle staropolskiej poezji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 65, 2021, s. 99-130, s. 107.

³⁴ Chodzi o podróże w celach innych niż poselskie, edukacyjne (*peregrinatio europeana*) czy militarne.

³⁵ R. Krzywy, op. cit., s. 107.

³⁶ M. Markiewicz, *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2007, s. 142.

³⁷ S. Grzybowski, op. cit., s. 3.

Przemianom politycznym i militarnym towarzyszyły głębokie przeobrażenia kulturowe. Należy pamiętać, że zarówno Korona, jak i Wielkie Księstwo były obszarem stykowym wielu kultur i narodów, na którym zachodziły procesy związane z ich spotkaniem, takie jak wymiana kulturowa, integracja czy przenikanie się. Jednocześnie elity państwowe, w tym przede wszystkim magnateria wraz z osobą monarchy bardzo często wybierały zachodnioeuropejski styl życia ponad tradycyjny, rodzimy³⁸.

XVII stulecie w Europie oznaczało również początek kształtowania się stereotypów narodowych. Mieszkańcy państwa polsko-litewskiego w tym czasie przykleili Francuzom łatkę lekkomyślnych, Anglikom – obłudnych, Holendrom zaś – prostackich³⁹. Powyższy przykład stereotypizacji egemplifikuje szersze zjawisko poznawcze, wskazując na pewną charakterystyczną tendencję myślową – w stanie szlacheckim wzrastało przekonanie o własnej wyjątkowości i ideale ustroju odziedziczonego po okresie jagiellońskim, w gruncie rzeczy o charakterze republikańskim, cechującego się zwiększonymi prerogatywami sejmu i pozycją króla jako *primus inter pares*⁴⁰.

Czynnikiem ideowym, który ukształtował się pod koniec XVI w. i miał przyczynić się w Rzeczpospolitej do redefinicji etosu rycersko-szlacheckiego, był mit sarmacki. Już w średniowieczu pojawiały się głosy tak z zagranicy, jak i z Polski, utożsamiające Słowian, tudzież bliżej niedookreśloną, węższą część owej grupy etnicznej, ze starożytnym ludem Sarmatów⁴¹. Koncepcja ta znalazła wyraz m.in. w dziele Macieja z Miechowa *Traktat o obojgu Sarmacjach*⁴², a także w *Kronice wszystkiego świata*⁴³ Marcina Bielskiego. W epoce renesansu pogląd ten upowszechnił się i rozwinął, był bowiem naturalnym polskim „przedłużeniem” ogólnoeuropejskich trendów w postaci aspiracji do posiadania starożytnych protoplastów, od których można byłoby wywodzić swe rodowody⁴⁴, jednak tylko w realiach staropolskich urósł on na tyle, by nabrać

³⁸ Za przykład tej tendencji może posłużyć dobór stroju do okazji – był on częścią kampanii politycznej. Mistrzami kreowania swojego wizerunku w ten sposób byli Jan Kazimierz i Jan Sobieski, lecz możliwe było także zyskanie przychylności szlachty, jednocześnie nosząc strój zachodnioeuropejski, co udało się chociażby Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu.

³⁹ S. Cynarski, op. cit., s. 227.

⁴⁰ J. Tazbir, *Sarmatyzm a barok*, s. 821.

⁴¹ W tekście przyjęto konsekwentnie pisownię słowa „Sarmata” wielką literą, gdy mowa o starożytnym plemieniu, małą zaś w kontekście „wyznawców” szlacheckiej ideologii.

⁴² Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatiis asiana et europiana et de contentis in eis*, Augsburg 1518.

⁴³ M. Bielski, *Kronika wszystkiego świata*, Kraków 1564.

⁴⁴ Por. przykłady tendencji takich jak niemiecki germanizm, skandynawski nordyzm czy francuski frankogallizm.

szczególnego znaczenia – stanowić źródło mitu założycielskiego narodu szlacheckiego.

W myśl ideologii sarmackiej zasadniczą część narodu – jakkolwiek mowa o nim w kontekście czasów przedindustrialnych – mieli stanowić nie tylko Polacy, ale również Litwini i Rusini⁴⁵, różniący się od siebie nawzajem w wielu aspektach⁴⁶. Widoczna jest więc rola sarmatyzmu jako swoistego „spoiwa”, czynnika jednoczącego bardzo zróżnicowaną etnicznie, majątkowo i regionalnie szlachtę ze wszystkich, jakże różnorodnych terenów Rzeczypospolitej⁴⁷. Stanowił on również dobry pretekst do ekspansji terytorialnej i kulturalnej na wschód pod sztandarem jednoczenia przez sarmatów ziem mających w ich przekonaniu niegdyś do nich należeć.

„Sielskość i rycerskość”. Szlachecko-rycerskie składowe etosu sarmackiego

Władysław Łoziński, znawca kultury staropolskiej, stwierdza, że życie szlachcica doby staropolskiej opierało się na dwóch fundamentalnych filarach: „sielskości” i „rycerskości”⁴⁸, odpowiednio stanowiących dziedzictwo tradycji renesansowej i średniowiecznej.

Wydaje się, że pierwsza z tych wartości – sielskość – nie dość, że nie osłabła po okresie „złotego wieku”, to dodatkowo skupiała coraz więcej uwagi posesjonata. Z powodu tej tendencji kultura szlachecka stawiała się z czasem coraz bardziej dworsko-wiejska, a przez to konserwatywno-reakcyjna. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w materiale źródłowym w postaci tekstów pisanych. Powszechnie we dworach szlacheckich znaleźć można było *silva rerum*, czyli dosłownie „lasy rzeczy”, księgi, do których sarmata wpisywał to, co uważał za godne swojej uwagi i zapamiętania⁴⁹.

Co się tyczy etosu rycerskiego, w stosunku do jego elementów charakterystycznych w epoce odrodzenia ewoluował on przede wszystkim pod względem postrzegania ideału monarchy. W pismach XVII-wiecznych, swoją dro-

⁴⁵ J. Maciejewski, op. cit., s. 15.

⁴⁶ U podłoża różnic między szlachtą koronną a litewską i ruską leżała między innymi ciągła rywalizacja między sobą rodów kniaziowskich i magnackich (np. Radziwiłłów, Paców czy Sapiehów) i w pewnym stopniu wynikający z niej „klasyczny” model klientelizmu magnacko-szlacheckiego. *Nota bene* rosnące antagonizmy szlachecko-magnackie doprowadziły w drugiej połowie XVII w. do wojny domowej.

⁴⁷ S. Cynarski, op. cit., s. 225.

⁴⁸ W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1912, s. 49.

⁴⁹ S. Cynarski, op. cit., s. 236

gą nie tylko *stricte* politycznych, przeważały opinie „negatywne”, definiujące głównie to, jaki król nie powinien być. Wśród najczęściej przytaczanych wad można wyróżnić zainteresowania nauką, kulturą i sztuką – jednym słowem wszystkie przymioty, które przypisywano Zygmuntowi III Wazie, jak i innym władcom, przede wszystkim tym zagranicznego pochodzenia. W konsekwencji doprowadziło to w drugiej połowie XVII w. do wysnucia wniosku, iż dobrym monarchą może być tak właściwie jedynie „Piast” – król rodak, mąż pochodzenia rodzimego – o czym świadczą elekcje Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego.

Model dobrego sarmaty-obywatela zakładał wykazywanie się bezwzględna troską o „złotą wolność” szlachecką, stojąc tym samym w ciągłej opozycji do postępowego dworu królewskiego. Nie powinien szlachcic, jako mówca sejmikowy, bać się przeciwstawić monarsze ani na sejmach, zjazdach czy rokoszach, w których aktywnie uczestniczył, ani w prowadzonej działalności piśmienniczej. Przymioty wzorowego obywatela reprezentowali zatem obaj XVII-wieczni rokoszanie – Mikołaj Zebrzydowski i Jerzy Lubomirski – stanęli oni bowiem do zbrojnej walki w obronie rzekomo zagrożonej „złotej wolności”⁵⁰.

Obrazowi wzorowego obywatela ciągle towarzyszył element idealizujący przeszłość – ciąga pogoń za utraconymi dawnymi, lepszymi w mniemaniu szlachty czasami ojców i dziadów. Zmitologizowane dawne czasy stawiano w opozycji do „nowinek”, łączonych często z wpływami obcymi, a w szczególności – heretyckimi nurtami z Zachodu. Tę nostalgiczną wizję świata wyrażał również język symboliczny i retoryka sarmacka, akcentujące potrzebę obrony dawnego ładu przed reformami i modernizacją.

Trafnie i w syntetyczny sposób katalog cnót sarmaty idealnego wymienia magnat i rokoszanin Jan Szczęsny Herburt: „szlachcic cnotliwy, godny, mądry, pobożny sprawiedliwy... mężny, sprawny, przedni miłośnik ojczyzny”⁵¹. Nakreślony obraz warto uzupełnić o zdanie S. Cynarskiego wskazujące na związki ideologii sarmackiej z etosem rycerskim wieków poprzednich: „W obowiązującym wzorcu starano się również uwzględnić postulat rycerskości. Nawoływano do odrodzenia ducha bojowego starożytnych Sarmatów. Sarmata bowiem w rozumieniu autorów tego czasu był przede wszystkim synonimem dzielnego wojownika, rycerza”⁵².

⁵⁰ Ibidem, s. 232-233.

⁵¹ Cyt. za: ibidem, s. 233.

⁵² Ibidem, s. 234.

Rola zmian geopolitycznych połowy XVII wieku

W połowie XVII stulecia zaszły głębokie przemiany geopolityczne, które w sposób zasadniczy zachwiały pozycją Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej. W tym okresie nastąpiła kumulacja konfliktów z państwami ościennymi, czego najdotkliwszym skutkiem była penetracja i dewastacja terytorium państwa polsko-litewskiego przez obce siły. Szczególnie dalekosiężne skutki przyniosła agresja sił szwedzkich podczas „potopu”, dotknęła ona bowiem obszar rdzeniowego Rzeczypospolitej.

Konflikty te wywarły bezpośredni wpływ na sytuację wewnętrzną państwa, którego system ustrojowy, w tym szerokie kompetencje szlachty, został wyzyskany przez magnatów (tzw. oligarchia magnacka⁵³) destabilizujących działania obozów politycznych wszystkich monarchów polsko-litewskich drugiej połowy XVII w.⁵⁴, niwecząc tym samym próby reform.

Konsekwencją wspomnianych procesów było osłabienie zaplecza gospodarczo-politycznego szlachty i w konsekwencji wywodzącej się z niego siły politycznej, to z kolei musiało wpłynąć na etos sarmacki, implikując zachodzące w nim zmiany.

Wszystkie te okoliczności i procesy znalazły odzwierciedlenie w tekstach kultury. Dość zauważyć, że w literaturoznawstwie wyróżnia się okres późnego baroku, którego początek zwykło datować się na okres kryzysu państwa w połowie XVII stulecia⁵⁵. Nurt ten pozostaje w swego rodzaju opozycji wobec baroku wczesnego i dojrzałego, ogólnie rzecz biorąc reprezentując – być może z kilkoma wyjątkami na czele z piśmiennictwem pamiętnikarskim, np. *Pamiętnikami*⁵⁶ Jana Chryzostoma Paska czy twórczością Wacława Potockiego – stosunkowo niższy poziom artystyczny⁵⁷.

⁵³ Choć we współczesnej historiografii odrzuca się chronologiczny podział nowożytnych dziejów ustrojowych państwa polsko-litewskiego na demokrację szlachecką, która miała przerodzić się z czasem w oligarchię magnacką, to wydaje się, że samo pojęcie oligarchii magnackiej dalej dobrze oddaje dążenia poszczególnych magnatów, takich jak Jan Zamoyski, Janusz Radziwiłł czy Jan Sobieski, do odgrywania kluczowej roli w państwie.

⁵⁴ Warte odnotowania jest destrukcyjne działanie stronnictwa malkontentów podczas rządów Michała Korybuta, ciągle stosunkowo mało znane – zagadnienie to dalej oczekuje na odrębne opracowanie monograficzne.

⁵⁵ C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1976, s. 391.

⁵⁶ Patrz: J.C. Pasek, *Pamiętniki*, Warszawa 1984.

⁵⁷ C. Hernas, op. cit., s. 391.

Między syndromem oblężonej twierdzy a premesjanizmem. „Syndrom oblężonego przedmurza” – propozycja konceptualizacyjna

W przedstawionych powyżej realiach umocniła się u szlachty koncepcja stanowienia przedmurza chrześcijaństwa (*antemurale christianitatis*), która wydaje się być kluczem do zrozumienia sarmatów i ich etosu. Jak wyjaśnia J. Tazbir: „Należałoby zacząć od tego, iż słowo »przedmurze« (*antemurale*) było stale używane w dwojakim znaczeniu, a więc jako mur chroniący właściwą fortyfikację, osłona twierdzy lub też jako synonim samej twierdzy, fortecy czy bastionu”⁵⁸. Koncepcja *antemurale*, sprowadzająca się w przypadku Rzeczypospolitej tak właściwie do obrony katolicyzmu, stanowiła pewien wzorzec dla polskiej szlachty, która uważała się za wojownika rzymskiego obrządku na jego wschodnim przyczółku⁵⁹.

Do powyżej opisanego „podglebia” w drugiej połowie XVII w. dołączyły „inne barwy i inne akcenty”⁶⁰. Oznaczało to z jednej strony zjednoczenie narodu szlacheckiego w obliczu destabilizacji sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej państwa w skutek serii wyniszczających wojen, z drugiej strony jednak świadczyło o wzrastającej fali ksenofobii oraz lęku i nieufności wobec obcych⁶¹.

Utrwalił się zatem swoisty republikańsko-rokoszowy tradycjonalizm, w którego duchu szlachta upatrywała w cudzoziemcach i przybyszach z Zachodu *sensu stricte*, a w szczególności jego protestanckiej części, zagrożenia dla swoich ideałów. Jednocześnie w początkach XVII stulecia zjawisko to nie przeszkadzało jeszcze na tyle, by uniemożliwiać całym grupom przybyłym z Zachodu ludności osiedlania się. W tym miejscu można przytoczyć sprawę katolickich Szkotów, którzy do Rzeczypospolitej napływali w stuleciu XVI i XVII w mniejszych i większych falach jako imigranci prześladowani w ojczyźnie na tle religijnym⁶². Warto jednak zwrócić uwagę, że byli oni katolikami, a obrona tychże stanowiła kolejny integralny filar tożsamości sarmackiej.

⁵⁸ J. Tazbir, *Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 29, 1984, s. 167-184, s. 168.

⁵⁹ Można w tym miejscu w charakterze kontekstu wspomnieć o wojnach Rzeczypospolitej z muzułmańską Turcją, prawosławną Moskwą czy protestancką Szwecją.

⁶⁰ S. Cynarski, op. cit., s. 239.

⁶¹ Za przykład tendencji ksenofobicznych może posłużyć przejaw dyskryminacji na tle religijnym w postaci prześladowania i wypędzenia braci polskich (tzw. arian) z Rzeczypospolitej. Patrz: J. Tazbir, *Walka z Braciami Polskimi w dobie kontrreformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1, 1956, s. 165-207, s. 204.

⁶² A. Kossowski, *Przyczynki do dziejów Szkotów w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 2-3, 1950-1951, s. 381-386, s. 381.

Sytuację zaistniałą w drugiej połowie XVII stulecia na skutek wyniszczenia Rzeczypospolitej można przyrównać do syndromu oblężonej twierdzy lub przypisać jej miano – nawiązując do sarmackiej ideologii z jednej strony i terminologii psychologicznej z drugiej – „syndromu oblężonego przedmurza”.

Zaproponowana koncepcja nawiązuje do syndromu oblężonej twierdzy, interdyscyplinarnego konstruktu balansującego na granicy takich dziedzin naukowych jak psychologia, socjologia, kulturoznawstwo czy politologia. Zakres znaczeniowy tego pojęcia jest nader rozległy, za punkt wspólny dla jego różnych definicji uznaje się jego składowe, takie jak: „narracja oblężenia, atmosfera strachu, wewnętrzna mobilizacja i unifikacja w obliczu domniemanego zagrożenia”⁶³. Zastąpienie „twierdzy” terminem „przedmurze” wskazuje za to na jego sarmacki wymiar i specyfikę w świetle przywołanej wcześniej uwagi J. Tazbira na temat dwoistego znaczenia zastosowanego pojęcia.

Interpretacja etosu sarmackiego w kontekście przywołanego syndromu przedstawia inspirującą perspektywę badawczą. Tak na przykład w literaturze przedmiotu wskazuje się na archetypiczne znaczenie heroicznych obron twierdz⁶⁴, w Rzeczypospolitej takimi zmitologizowanymi wydarzeniami były z pewnością dwa epizody: oblężenie Jasnej Góry przed Szwedami oraz obrona Kamieńca Podolskiego i jego zdobycie przez siły Imperium Osmańskiego. Co znamienne, w obu oblężeniach broniono twierdz przed innowiercami: w pierwszym przypadku byli to luterkańscy Szwedzi, w drugim zaś muzułmanie z Imperium.

Poza tym, warto wskazać na inny, bardziej patologiczny aspekt funkcjonowania społeczeństwa dotkniętego danym syndromem. Objawia się on w postaci działania w sytuacji, gdy stosunek rzeczywistego niebezpieczeństwa do obaw społecznych dotyczących zagrożenia „twierdzy” jest nieadekwatny w świetle stanu faktycznego – w takim przypadku objawiają się dysfunkcyjne cechy syndromu, wykorzystywane jako narzędzie socjotechniki politycznej przez grupy wpływu do realizacji swoich celów⁶⁵. Wydaje się, że właśnie w takiej sytuacji w wyniku zawirowań geopolitycznych połowy XVII w. znalazła się Rzeczpospolita, mająca w owym impasie ugrzęznąć i długo pozostawać skazana na funkcjonowanie w jego okowach, co okazało się zgubne dla jej istnienia jako organizmu państwowego, doprowadzając w ostateczności do erozji jego struktur.

⁶³ J. Ziółkowski, *Syndrom oblężonej twierdzy*, Warszawa 2019, s. 17.

⁶⁴ Ibidem, s. 18.

⁶⁵ Ibidem.

Perspektywicznych pól badawczych otwiera się zapewne jeszcze więcej, w niniejszym szkicu należy wskazać na dwa takie kierunki. Po pierwsze, chodzi o podobieństwo „syndromu obłązonego przedmurza” do syndromu izolacji – w obu przypadkach można doszukiwać się płaszczyzn wspólnych, chociażby w postaci samoizolacji politycznej czy kulturowej. Po drugie, zdaje się, że istotny wpływ ów syndrom – bądź zespół niecharakteryzowanej dotąd większej liczby syndromów oraz ich pochodnych i konfiguracji – wywarł na dalsze prądy filozoficzne i historiozoficzne, zwłaszcza premesjanizm i wynikły z niego romantyczny mesjanizm, ukazując ciągłość pewnych struktur mentalnych.

Zakończenie

Podsumowując niniejsze studium, należy stwierdzić, iż mimo że jest ono jedynie zarysem problematyki dalej oczekującej na dogłębną analizę, udało się ustalić, że etos sarmacki fundowały dwie składowe: historyczne podwaliny w postaci dziedzictwa etosu rycersko-szlacheckiego, a także uwarunkowania dziejowe, geopolityczne, burzliwie przeobrażające sytuację wewnętrzną Rzeczypospolitej i etos jej poddanych przez cały XVII w., przy czym w szczególności zaawansowanie w jego drugiej połowie.

Owe dwa fundamenty wniosły do sarmackiego etosu swoje unikalne cechy. Pierwszy filar umocnił kultywowanie wartości, spośród których szczególnie istotne były: kult sielankowego życia folwarcznego, aktywność polityczna na sejmach i sejmikach, troska o zagrożoną przez króla „złotą wolność” szlachecką, nostalgia za starymi, lepszymi czasami, gotowość do stawiania w obronie kraju i wiary, dziejowa misja ochrony katolicyzmu w Europie w ramach koncepcji *antemurale* oraz wynikły z niej popopotopowy „syndrom obłązonego przedmurza”.

Drugi fundament wniósł za to zmiany, za których determinantę należy uznać ów syndrom. Miał on odegrać pierwszorzędną rolę w procesie kształtowania się i rozwoju etosu sarmackiego w drugiej połowie XVII w., wywierając wpływ na formę, którą przybrał w XVIII stuleciu, przyczyniając się do zdobywania przewagi i stopniowej dominacji patologicznych paradygmatów myślowych nad zdrowymi elementami ideologii szlacheckiej.

Omówiwszy obie wyżej wymienione tendencje, nasuwa się refleksja o mniejszej niż akcentowano w starszej historiografii roli mitu sarmackiego w kontekście jego wpływu na kształtowanie się etosu sarmatów. Zdecydo-

wanie bardziej znacząca była uwarunkowana geopolitycznie kontynuacja i ewolucja rycersko-szlacheckich ideałów wieków poprzednich. Podążając tym tropem, można pokusić się o stwierdzenie, iż etos sarmacki, wzięwszy pod uwagę tło europejskie, nie wykształcił się w sposób tak wyjątkowy, jak do tej pory sądzono. W znaczącym stopniu powielony został raczej schemat polegający na adaptacji wcześniej koegzystujących ze sobą etosów rycerskich i szlacheckich oraz ich pochodnych, do których dołączył „dodatek narodowy” – w przypadku Rzeczypospolitej – w postaci sarmatyzmu. Idąc dalej, za J. Tazbirem należy odnotować, że również koncepcja *antemurale* nie była wyjątkowo polską osobliwością, powielano ją w Europie, chociażby we Francji w kontekście stanowienia przedmurza wobec Anglii⁶⁶.

Ostatecznie warto wspomnieć, że badania nad etosem rycerskim nie tylko sarmatyzmu, ale również doby polskiego baroku *sensu largo* obejmują także aktualną problematykę tolerancji i ksenofobii, a także tożsamości kulturowej i państwowej. Polski barok w stopniu większym niż zwykle się przypuszczać wpłynął na ukształtowanie się etosu Polaka czasów współczesnych⁶⁷, niniejsze studium można zatem próbować interpretować także we współczesnym kontekście socjologicznym.

Na zakończenia rozważań warto przytoczyć inspirujące do refleksji zdanie U. Świdorskiej-Włodarczyk: „Ethos rycersko-szlachecki wypracowany w czasach przedrozbiorowych to swoiste uniwersum aksjologiczne, oparte na profesjonalizmie i etyce. To także rodzaj kulturowego decorum epoki, promieniującego na wszystkie stany i nacje Rzeczypospolitej Obojga Narodów”⁶⁸.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ

Bielski M., *Kronika wszystkiego świata*, Kraków 1564.

Bogurodzica, Wrocław 1962.

Cynarski S., *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1969, s. 220-243.

Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze, red. A. Ryłko-Kurpiewska, M. Sacha, Gdańsk 2010.

⁶⁶ J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987, s. 7.

⁶⁷ Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992, s. 354. Jednocześnie na marginesie można zwrócić uwagę na przesadną, zdaniem Teresy Kostkiewiczowej, krytykę staropolskiego etosu przez oświecenie. Patrz: T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek światła. Obszary swoistości*, Wrocław 2002, s. 44.

⁶⁸ U. Świdorska-Włodarczyk, dz. cyt., s. 275.

- Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje. Tom I: W kręgu średniowiecza*, red. T. Banaś-Kurniak, B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2017.
- Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje. Tom II: Ethos sarmacki i jego tradycje*, red. T. Banaś-Kurniak, B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2017.
- Etos rycerski w Europie środkowej i wschodniej X-XV w.*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997.
- Grzybowski S., *Sarmatyzm*, Warszawa 1996.
- Hernas C., *Barok*, Warszawa 1976.
- Hezjod, *Prace i dnie*, tłum. W. Steffen, Wrocław 1952.
- Homer, *Iliada*, tłum. F.K. Dmochowski, Kraków 1974.
- Homer, *Odyseja*, tłum. L. Siemieński, Gdańsk 2000.
- Kochanowski J., *Odprawa posłów greckich*, Wrocław 2019.
- Kochanowski J., *Pieśń świętojańska o Sobótce*, Gdańsk 2000.
- Kossowski A., *Przyczynek do dziejów Szkotów w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 2-3, 1950-1951, s. 381-386.
- Kostkiewiczowa T., *Polski wiek światel. Obszary swoistości*, Wrocław 2002.
- Krzywy R., *Sielskie bytowanie szlachty a stanowe powinności rycerskie w świetle staropolskiej poezji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 65, 2021, s. 99-130.
- Kuchowicz Z., *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1912.
- Maciejewski J., *Sarmatyzm jako formacja kulturowa. Geneza i główne cechy wyodrębniające*, „Teksty”, t. 16, nr 4, 1974, s. 13-42.
- Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatiis asiana et europiana et de contentis in eis*, Augsburg 1518.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2007.
- Michałowska T., *Średniowiecze*, Warszawa 1997.
- Michałowski R., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2012.
- Najder Z., *Etos rycerski*, Warszawa 2016.
- Niedźwiedz J., *Sarmatyzm, czyli tradycja wynaleziona*, „Teksty Drugie”, t. 151, nr 1, 2015, s. 46-62.
- Nowak-Dłużejwski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmunta*, Warszawa 1966.
- Ossowska M., *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986.
- Pasek J.C., *Pamiętniki*, Warszawa 1984.
- Pieśń o Rolandzie*, tłum. T. Boy-Żeleński, Wrocław 1991.
- Rej M., *Żywot człowieka poczciwego*, Wrocław 1956.
- Stuchlik-Surowiak B., *Sarmatyzm – dzieje jednego pojęcia*, „Perspektywy Kultury”, t. 4, nr 1, 2012, s. 21-38.
- Świdarska-Włodarczyk U., *Ethos rycerski w Polsce. Od średniowiecznego archetypu do współczesnej ikony popkultury*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL”, t. 38, nr 2, 2025, s. 270-293.

- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1983.
- Tazbir J., *Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 29, 1984, s. 167-184.
- Tazbir J., *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987.
- Tazbir J., *Sarmatyzm a barok*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, nr 4, 1966, s. 815-830.
- Tazbir J., *Walka z Braćmi Polskimi w dobie kontrreformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1, 1956, s. 165-207.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 1980.
- Ziółkowski J., *Syndrom oblężonej twierdzy*, Warszawa 2019.